

LŐRINCZY HUBA

EGY SPENGLERIANUS NYUGATI KELETEN

Márai Sándor: *Istenek nyomában*

1926 tavaszán az akkor még párizsi lakos Márai hosszabb, mintegy negyed esztendőnyi utazásra vállalkozott a Közel-Keleten. Március 30-án eredt útnak Marseille kikötőjéből, s júliusban tért meg Franciaországba. Időzött Egyiptomban és Palesztinában, megfordult Szíriában és Törökországban, hogy visszafelé Athénra és Itáliára is veszen egyegy fürkész pillantást. Eleve arra készült, hogy élményeit - *Istenek nyomában* címmel - könyvben örökíti meg, s útirajzát (huszonhat részre tagolva) folyamatosan publikálta az *Újság* című fővárosi lap, 1926. május 26-tól július 21-ig. (Az eddigieket vö: Rónay László: *Márai Sándor*. Bp., 1990. 51-52.) Maga a kötet - *Egy utazás* regénye alcímmel - 1927-ben látott napvilágot elsőül Budapesten, s jelzi a szerző adta műfajmegjelölés, hogy a közel-keleti tapasztalatok korántsem őseredetű mivoltukban, nyersen és közvetlenül, hanem utólagos válogatás, stilizálás, átköltés, vagyis: tudatos művészi alakítás produktumaként épültek össze a kronológiához igazodó szöveggé. Egy évtizeddel utóbb, előkészítvén műve második kiadását, Márai nem csupán „átolvasta” - szokásához híven „át is javította” (5.) hajdani alkotását. Túl a stiláris finomításokon, hol egy adathelyesbítő lábjegyzet (81.), hol egy-egy méla önreflexió (14., 171.) őrzi nyomát e beavatkozásnak.

Jogos a kérdés: mi vitte 1926-ban a huszonhat esztendő Márai Sándort épp a Közel-Keletre? A szerző „regényes útirajz”-a mit sem mond e váratlan vállalkozás okairól, s az út részletei közül is mindössze a damaszkuszi „megvilágosodás” pillanatát említi és nagyítja ki (vö.: *Egy polgár vallomásai* Hl. Bp., 1990. 346-349.) - éppen azt a percet, amelyről viszont az *Istenek nyomában* hallgat mélyen. Az ifjú s az újságírói nyugtalan kíváncsiság tán tetszetős, ám aligha kielégítő magyarázat ez utazásra. Közlebb férközünk az igazsághoz, ha Márai heveny kaland- és szabadságvágyát hozzuk szóba, amaz időről időre elúrhodó lázadásöszönt, amelyről oly hitelesen beszél az *Egy polgár vallomásai* is (i.m. 157. stb.). Nem meglepő, hogy az *Istenek nyomában* úgyszintén hangot ad az egyszer s mindenkorra rendezett, így gépies, kiszámítható és fullasztó étellel szemben érzett iszonyatnak: „Tudom, jó lesz visszajönni, tudom, hogy egyszer még nagy honvágyam lesz Párizs után, sok dolgot megértem itt, sok dolgot megszerettem. De most el innen, egészen csöndesen kikapcsolódnai egy üzemből, amely, akármilyen apró, mégis üzem, üzlet, az életem, ezek a furcsa, nehéz évek - meg kell fulladni, nem lehet így tovább (...) a dolgokat lassan kell megkeresni, meg kell fizetni mindenért, csak akkor érdekesek; ha a *rouge* vagy a *noire* löki eléd a világ lehetőségeit, el lehet aludni fölötte” (11. - Máraitól a kiemelések!). Kitészik ez utóbbi mondatból: az ifjú publicista nem hajlandó a szerencsére (vagy - mi ezzel akvivalens - a véletlenre) bízni saját sorsát s a dolgok megismerését. Szuverén személyiségként magának tartja fenn a választás, a döntés jogát, s ő akar a titkok elébe menni. S nem csupán a kaland, a kiszámíthatatlan vonzza, hanem a teljes, a korlátatlan sza-

badság megélésének vágya is. „... itt már nincs telefon és vasút - jegyzi föl, Asszuánban járván -, nincs hatóság és foglalkozás, itt már csak az élet van, a természet szabad, kegyetlen és közönyös rendje, melynek egy kortyát civilizált szájadban oly mohón ízleled, mintha szomjan kellene hahnod, ha nem lakhatnál jól rögtön itt egy krotty tiszta és szent Szabadsággal...” (45.). Kommentálni aligha szükséges ez idézetet, azt viszont érdemes megjegyeznünk: eddigi citátumainkban - s a könyv más pontjain is (például: 75., 77., 80. stb.) - rendre feltűnik az ömegszólítás, márpedig ez a nyelvi-stiliztikai formula (versekben csakúgy, mint a prózában) rendszerint a személyiségválság hordozója, kifejezője. Az így beszélőt - hangoztatja a szakirodalom - „...azzal a szereppel való szembenézés, számvetés kényszere hajtja, amely eddigi magatartásának foglalatja, személyiségének megnyilvánítója, kibontakozásának kerete volt, s amely most kétségessé, illuzórikussá lett” (vö.: Németh G. Béla: *Az önmegszólító verstípusról*. In.: *Mű és személyiség* Bp., 1970. 626.). Márainál sincs ez másként. Hirtelen lázadásában, kalandéhségében, mohó szabadságvágyában a személyiség krízise ölt testet, ilyképp bizonyon állíthatjuk: a válság tudata indította útnak.

Ámde miért éppen a Közel-Keletre ment? E kérdésre nincs még válaszunk. Gondolhatnák: az egzotikum vontja magához - s a kötet egésze igazolja is föltevésünket. Az útirajz Márai csillapíthatatlan érdeklődéssel és izgalommal fürkészi mindenütt a szokatlant, a különlegest, az európai normáktól és hagyományoktól elütőt - mégsem csak az elemi erejű kíváncsiság hajtja Egyiptomba, Palesztinába, Szíriába s egyebüvé. Noha a könyvben akadnak oly kitételek is, amelyek a századforduló, a magyar szecesszió lázas Kelet-kultuszát idézhetik emlékezetünkbe (az utazónak, „...egy pillanatra az az érzése, hogy hazamegy Ázsiába, [...] álmodni [...] e nagy keleti álmod - álmod a hazáról, ahonnan eljöttem egyszer”: 15., illetőleg: „...Keleten vagyok, kissé otthon vagyok”: 53.), merőben más ez a sóvárgás, mint az Adyéké. (A szecessziós nemzedék Kelet-rajongásáról lásd: Komlós Aladár: *Vereckétől Dévényig*. Bp., 1972. 101-138., Király István: *Intés az őrzőkhöz* 1. Bp., 1982. 239-247. - etc). A századforduló alkotóit - durva egyszerűsítéssel - a „turáni” eszme és a művészi őskeresés vitte Ázsiába, az ifjú Márait viszont egy nagy kiábrándulás, a heves Európa-csömör ragadta ugyanoda. *Az Istenek nyomában* meg is vallja, mily csalódás áll az utazás hátterében: „... az elmúlt tébolyodott évtized kortársi szemtanúja az, aki felkapaszkodott még erre a hajóra, de nem búcsúzik, Európától, nem integet, nem vár semmit és nem haragszik senkire, s egy pillanatra az az érzése, hogy hazamegy Ázsiába és *elszakad Európától, ahol végeredményben becsapták, megcsalták, kifosztották és megrontották*. Ez az érzés később még egyszer visszatér: Jeruzsálemben, (...) a *menekülésnek ez a kényszere*, (...) elvegyülni e végtelen tömegben, Ázsiában, nem írni senkinek, *mindent elfelejteni*,

háborút és irodalmat, nagyítókat és telefont, hazamenni a pálmafa alá és álmodni ezekkel a százmilliókkal tovább e nagy keleti álmot -" (15. - a mi kiemeléseink!). Fölösleges szószaporítás volna bármit is fűznünk eme konfesszióhoz, legföljebb azt jelezzük máris: kit a családás lökött útra, félig-meddig csalódottan fog megtérni. Egyelőre csak annyi a fontos számunkra, hogy az a Márai, aki - szegényes poggyászában Goethe *Faustjával* (5., 6.) - hirtelen, menekülészerűen fölkerekedik Európából, egy üresnek érzett civilizáció elől akar elszökni, keresvén hajdani istenek nyomát, egykor virágzó kultúrák üzenetét s emlékeit - s kalandozása közben mindvégig spirituális kísérője egy filozófus, *Oswald Spengler*.

A húszas években aligha keltett nagyobb feltűnést, vert zajosabb visszhangot bölcseleti mű, mint *A Nyugat alkonya*. (Heidegger 1927-es könyve, a *Lét és idő még csak szakmai körök szenzációja*, világhírré későbbi idők viszik). Spengler monumentális munkája - noha az első kötet már 1918-ban napvilágot látott - 1922 folyamán jelent meg végleges formájában, s ez az esztendő még német földön találja Márait. (1923 nyarán távozik feleségével Párizsba.) Aligha merészség föltennünk: a mindenütt „egy fiatal kutya” mohóságával szimatoló (vö.: *Egy polgár vallomásai*: 215.) publicista tüstént rátalált *A Nyugat alkonyára*, hogy azután hosszú élete végéig néha pörlekedő, ámde legtöbbször szövetségi viszonyban álljon vele. A kortárs filozófusok közül ketten voltak elementáris hatással. Márai gondolkodására: Oswald Spengler és a valamivel utóbb megismert José Ortega y Gasset. A spanyol egzisztencialistát kedvelte jobban, reá szinte csak magasztalóan s maradéktalan egyetértéssel hivatkozott, ám roppant fontos volt számára a német bölcselet tanítása is. Nem állítjuk, hogy Márai egy szaktudós buzgalmával s azonos intenzitással tanulmányozta s fogadta be *A Nyugat alkonyának* valamennyi fejezetét és okfejtését, azt viszont annál inkább, hogy a magáévá tette a munka legfőbb tételeit. Első műve, amelynek szemléletét, mi több: még a szóhasználatát is befolyásolja, helyel-közzel meghatározza a spengleri koncepció, az *Istenek nyomában*.

Nem tisztünk e helyt *A Nyugat alkonyának* - bármi vázlatos - ismertetése, terünk sincs efféle vállalkozáshoz. Ki kell viszont ragadnunk a könyv amaz eszméit és téziseit, amelyek egyértelműen determinálták a „regényes útirajz”-ot író Márai látásmódját, értékítéleteit, gondolkodását. Oswald Spengler a maga részéről energikusan elutasítja a fejlődés, a történelmi haladás koncepcióját, állván az oksági elv helyébe a sorsösszefüggést, bontván az őelőtte organikusnak tételezett, egymásra épülő, egymásból kinövő korszakokra tagolt históriát *nyolc*, azonos röppályát befutó, így egylényegű, egyenrangú és „egyidejű” kultúrára. Nietzsche filozófiájának sokszor és sokféleképp interpretált központi tézise, az „ugyanannak örök visszatérése” (vö.: Tatár György: *Az öröklét gyűrűje*. Bp., 1989. 9. stb.) jelenik meg ilyképp *A Nyugat Alkonyában*, hiszen a *nyolc kultúra* - morfológiáját tekintve - tükörképe egymásnak. Azonos képlet, azonos sors testesül meg s ismétlődik bennük: óhatatlanul átmegy mindenik a fölévelés és az elhanyaglás stádiumán (vagyis, ha egyet ismerünk közülök az összeset ismerjük). „Valamennyi kultúrának megvan (...) a maga civilizációja” - hangsúlyozza Spengler. „A civilizáció egy kultúra elkerülhetetlen *sorsa*...” A civilizáció - lezárulás, (...) a visszavonhatatlan *vég*, amely benső szükségességtől hajtva újból és újból beköszönt”, hiszen: „Mikor eléri célját, (...) akkor a kultúra hirtelen *megmere-*

vedik, elsorvad, vére megalvad, erői megtörnek - *civilizáció* lesz belőle. (...) Mindegyik kultúra ugyanazon életkorokon megy keresztül, mint az egyes ember. Mindegyiknek megvan a maga gyermek-, ifjú-, felnőtt- és aggkora” (vö.: Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya* I. Bp., 1994. 67., 188-189. - fordította Juhász Anikó, Csejtei Dezső. - A kiemelések a szerzőtől!) Bármely, a civilizáció fázisába érkező kultúra - holott lenyűgöző teljesítményekre képes még - látensen és immanensen törekény, mesterséges és mesterkéltné képződmény. Előnytelen sajátosságai közé tartozik például a *világváros* és a *vidék* ellentéte (vö.: Spengler: i.m. I. 69-73., II. 121-155.), valamint a *pénz* hivalkodóan szemérmetlen „diktatúrája”: „...a javakban való gondolkodás helyébe a pénzben való gondolkodás lép” (i.m. II. 725., 691. - Simon Ferenc fordítása. - A szerző kiemelése!) A végső stádiumába lépő kultúra ab ovo hódító természetű, folyvást háborúzik s világalomra tör, hiszen „Az imperializmus annyira szükségszerű velejárója minden civilizációnak, hogy egy népet akkor is nyakon ragad és uralkodói szerepbe kényszerít, ha az vonakodik ezt a szerepet eljátszani” (i.m. II. 607.). A hajdani kultúrák „... sohasem érezték át mélyebben az időt, (...) nálunk viszont már az órának, a percnek s végül a másodpercnek is megvan a maga jelentősége” (i.m. I. 226. - lásd még: uo. 28-31., 223-227.). A civilizációkra „... mi sem jellemzőbb, mint az az etikai pátosz, ahogyan az emberek az emésztés, a táplálkozás és a higiéné filozófiájával foglalkoznak” (i.m. I. 565.), s az elenyedést, a távlatvesztést jelzi bennük az is, hogy „... az éhségről és szerelemről* mint a létezés hajtóerőiről szóló lapos szöveg megszűnik arcátlanok lenni (...)”, illetőleg: „... nem a feladatnak való megfelelés, hanem a több szerencse, a kényelem és az élvezet, a *«panem et circenses»* lesz az élet értelme, és a gazdaságpolitika öncélként léphet a nagypolitika helyére” (i.m. II. 676. - a kiemelés a szerzőtől!) - Spengler úgy találja: hét kultúra - a kínai, az indiai, a babiloni, az egyiptomi, a mexikói, az antik (avagy „apollóni”), különben az arab (avagy „mágikus”) - végzete betelt immár, s a múlt századdal a nyolcadik, a *nyugati* (avagy „fausti”) is elérkezett a maga utolsó stádiumába, a civilizációba; sorsát, pusztulását így el nem kerülheti.

Ennek a nyolcadik, elaggott kultúrának gyermekeként kel útra 1926-ban Márai Sándor, „becsapotton”, „megcsaltan”, „kifosztottan”, és „megrontottan” - zsebében (aligha véletlenül) Goethe *Faustjával*. Tudjuk, minő rajongás fűzte őt lázas ifjúságától a weimari költőóriáshoz (vö.: *Egy polgár vallomásai*: 221-224.), ámde nem feledhetjük: hasonló áhítattal tekintett Goethe-re Oswald Spengler is. *A Nyugat alkonyában* a leggyakrabban szereplő név épp az övé (tőle vétetett a könyv mottója is, s az *Előszóban* ezt olvashatjuk: „...szükségét érzem, hogy újfent megemlísem azoknak a nevét, akinek szinte mindent köszönhetek: Goethét és Nietzschét.” ... i.m. I. 9.), a *Faustot* pedig rendre a nyugati kultúra példaműveként, jelképeként mutatja föl a két kötet. (Az 1936-ban elhunyt Spenglernek még a koporsójába is a *Faust*, illetőleg a *Zarathustra* egy-egy példánya került... - Vö.: Csejtei Dezső: *Utószó*. I. m. II. 739.) Úgy gondoljuk: ha a Közel-Keletre induló Márai egyetlen könyvként éppen Goethe *Faustját* süllyeszti poggyászába, gesztusa szimbolikus. Jelzi, hogy személyében a letűnő nyugati kultúra képviselője - Spengler szavával - egy „fausti lélek”, egy „fausti ember” kerekedik útra. S a hanyatlóban lévő Európa követét három, rég elhanyagolt kultúra - az egyiptomi, az arab és az „apollóni” -

emlékei várják, továbbá oly népek és világok, amelyeket éppen bekebelezne avagy a maga képére formálna a möhön imperialista napnyugati civilizáció.

Spengler neve az útirajzban mindössze egyszer bukkan elénk, s akkor is meglehetősen bizarr szövegkörnyezetben, óhatatlanul gunyoros hangsúllyal említetik. Így képp: „Nincs még egy állat, mely magányosabb benyomást keltene, mint egy érett tevé. Egy-egy Spengler mind-egyik a nilusi alkonyatban, látszik rajtuk, hogy baljóslatúan vélekednek Európa jövőjéről” (64). Kár volna viszont e kétségkívül tiszteletlen, cinikusnak is mondható megjegyzésből Márai értékítéletére következtetnünk. Ezt a könyvet egy hetykeségre, frivolságra hajló, túlon túl magabizó fiatalember írja, ki - saját, későbbi vallomása szerint - még „...szentül hiszi, hogy a világot tiszteletére találták fel és rendezték be...” (5). Az ifjú és kiábrándult Márai éles szemű megfigyelő és könyörtelen kritikusz; számára - tanúsítja az *Istenek* nyomában - ab ovo senki és semmi nem szent és sérthetetlen, noha őszintén tud lelekesedni is. S ámbár a citált részlet csakugyan lekicsinylő, kompromittáló összefüggésbe állítja Oswald Spenglert és tanítását, az útirajz egésze mégis arra bizonyos, hogy a szerző befogadta, a sajátjává élte a német bölcselő eszméit. Az alap gondolatot, a *kultúra* és a *civilizáció* sajátos kapcsolatáról és különbségéről szóló tézist legkivált. „A civilizációba áthülő, átmeredő kultúra” formulája végigkíséri Márai alkotói pályáját, számlálhatatlanul gyakran tűnven föl műveiben. Az *Istenek nyomában* nem él még ezzel a fordulattal, annál sűrűbben szembesíti egymással a spengleri értelmű „kultúra” és „civilizáció” fogalmát és stádiumát. E két szó gazdag jelentésköre determinálja az elbeszélő érték szemléletét, s a kettejük közt feszülő ellentét áthatja a kötet teljes világát. Bár a kultúra és a civilizáció különbségét mindenütt érzékeli és regisztrálja Márai, kontroverziájuk a könyv utolsó két fejezetében a legnyilvánvalóbb, amidőn az utazó athéni, illetőleg itáliai benyomásait örökíti meg. Ne feledjük: az *antik* kultúra földje mindkettő. Spengler koncepciója szerint (i. m. I. 67-81. stb.) az ókori Athén testesítette meg az „apollóni” kultúra felívelő stádiumát, Róma és a Római Birodalom pedig a hanyatlást, a civilizációt. Márai könyvében sem másként, bár itt is, ott is megcsalátozik. „Hol vagy, Periklész Athénja?” - kiált föl (171.), mert a hajdan volt kultúra múlhatatlan értékeire, derűjére, méltóságára, légkörére áhítoznék - legtöbbszörre hasztalanul. Csupán pillanatokra élheti meg az antik idők varázsát, mert „A régi Athén úgy van elrejtve a korszerű városban, mint a drágakövek egy szemétdomb hulladékában” (172.). Az egykori, páratlan és fölemelő kultúrát befödi, előnti a modern civilizáció sivár, ízléstelen világa. Az utcán a pénzváltók szava harsog (170.), s az újjörögők - a „pufók Érosz” helyett - „...inkább Hermészt tisztelik, minden lelkesedéssel” (173.). Mindenütt „...tülekedés, visongás, ez a *talmicivilizáció*, amire olyan büszkék (mikor örökségbe sokkal többet kaptak, *kultúrát*), ... talmi-szobrok a köztéren, ahogy berlini gipszöntők Pheidiaszt utánózhadják...” (173. - a mi kiemeléseink!). „Szophoklész sírja itt kirándulóhely, ahol minden vasárnap nagy majálist csapnak sörrel, szalámmal és szájharmonikával. *Különös folyamat* - jegyzi meg keserűen az utazó -, *mikor egy nagy nép elmúlik, s civilizált érdekszövetség marad csak a helyén*” (174. - tölünk a kiemelés!) Nem megelpő ilyképp,

hogy a színházban is egy „amerikai bohózat” arat zajos sikert, holott „egy régi helyi szerző, Arisztophanész jobb vígjátékokat írt” (uo.). S ha az „apollóni” kultúrát hordozó Athén ily nagy csalódást okoz Márainak, mit várhatna az eleve a civilizáció stádiumát képviselő Itáliától? Csakis saját, hanyatló korának párhuzamát, előképét s riasztó jövőjét képes látni az „unalmas”, „ellenszenves” Pompejiben, „... egy gazdag és elégedetten horkoló társadalom utolsó éjszakájá”-t. „... ez a parvenü-város, melyet két pusztulás között építettek fel gyorsan, két évtized alatt, frissen meggazdagodott emberek: a házakat az építészek szívesen, egyforma tevek szerint csapták össze, (...) a falakat egyforma rajzelemekkel mázolták be, lélektelen figurákkal és díszítőelemekkel, melyek pontosan egyeznek az empire előtti francia díszítéssel. Az egész virágos, kosaras, fortúnás cikornyát megtalálod Pompejiben, ahol valahogy minden a tizenharmadik század végére emlékeztet. Gazdagok voltak, parvenük voltak, a Birodalom érett volt már a harácsolásra, rossz ízlésük volt, mert túl sok és könnyen szerzett pénzüket volt: *minden megisméltődik és visszajön az időkben, lehet, hogy a láva is* (176-177. - a magunk kiemelése!). - Erdemes fölfigyelnünk: az „örök visszatérés” eszméje ezúttal már a különböző civilizációk díszítőelemeire is vonatkozik, efféle analógiákra pedig újfent csak Spengler adott példát. *A Nyugat alkonya* kifogyhatatlan bőséggel és bámulatos leleménnyel állítja párhuzamba az „egyidejű” kultúrák művészeti alkotásait.

Ámde járjon bármerre is Márai a Közel-Keleten - Egyiptomban és Palesztinában, Szíriában avagy Törökországban - mindenütt a hajdani kultúra és a gátlástalanul, a fegyverek, a pénz, az életforma, az ízlés (etc.) imperializmusával terjeszkedő, modern civilizáció ellentétébe ütközik. Látja letűnt évezredek műremekeit s emlékeit - néha közönnyel (31-33., 177. stb.), másszor megrendült áhítattal (34., 55-57., 74-75., 126-127. etc), látja „ugyanannak örök visszatérés”-ét, a történelem „egyidejű” voltát: „... meg kellett dörszölnöm a szemem; a kép olyan irozatosan régi volt: ezek a fellahok, a rabszolgák, akik most lefordítják a homokot a piramisokról, s a felügyelő korbáccsal a kezében áll a hátuk mögött...”

...így építették ugyanezek a fellahok ugyanezeket a piramisokat ötezer év előtt, s a hajcsár akkor is korbáccsal a kezében állott mögöttük.

Közben elmúlt ötezer év, és nem történt semmi” (48.).

Látja az utazó, hogy a Közel-Keleten a „...kulisszák előtt véres csetepaték, a kulisszák mögött világerők mérköznek - Moszkva és a Kapitalizmus, mint mindenütt ma a világon” (129.), ekként látja azt is, hogy az elfáradt, civilizációba fordult „fausti” kultúra hódítóként, gyarmatosítóként tűnt föl e térségben. Az angol imperializmus türelmes: kevesebbet bíz a fegyverekre, jóval többet a nyájás, fondorlatos diplomáciára és az üzletkötésre (80-81., 145-147.), a francia viszont nyers, dölyfös és agresszív: a bombáktól s a szuronyoktól vár sikert. Márai - bár az előbbi ért sem lelkesül - heves viszolygással, kendőzetlen megvetéssel szemléli ez utóbbit. *Az Istenek* nyomában a gall (illetve a gyarmati) expedíciós katonaság bevagonyozásának, majd hajóra szállásának nyomasztó látványával indul (9-10., 13-14.), hogy a szíriai hódítás gyalázatát is rögzítse utóbb (121., 125., 129-147.). Márait mélységesen fölhá-

borítja az intervenció, a pusztítás, a kiontott vérrrel nem számoló „nagyhatalmi politika” (14.). „...nem lehet megérteni, ésszel fölfogni, nem lehet belenyugodni, hogy az emberek továbbra is gyilkolják egymást” (9.) - jelenti ki, nyilván a világháborúra emlékezve, s gyanítható, hogy Trianon miatt is (163) mond ily metsző és *spengleri* ítéletet a franciákról: „Mikor egy nagy nép kezd elveszíteni világhelyzeti biztonságát, mikor egy nagy nép kezd elfáradni, mindig harácsolni indul a világban. Így csinálta Róma felbomlása előtt, így csinál Párizs. Párizs egy évezreden át a világ lelke volt, ma inkább csak pénzszekevény. Ez a legrejtélyesebb folyamat a világban, mikor egy nép, egy nagy nép kezd elmúlni, megváltozni, (...) észrevehetetlen okokból letörni, szétomlani. Még minden a helyén van; s valahogy már minden megy lefelé. A francia valamikor forradalmár volt, ma ő a világ burzsoája, a szó kicsinyes, szűkeklű, garasos értelmében. Milyen nagy ez a nép, milyen sokat adott a világnak - mi rájga most, mi történt vele? Athént, mikor lefelé ment, Kleónok kezdték kormányozni” (146. - a mi kiemelésünk!).

S túl a fegyveres expanzió, létezik a hódításnak másfajta kifinomultabb - bár nem kevésbé erőszakos és veszedelmes - formája is. Az angol, a francia és az amerikai civilizáció (az újvilági ízlés, magatartás, stb. csakis fitymáló, elmarasztaló hangsúlyokkal említetik a könyvben!) úgyszintén behatol a Közel-Keletre, hogy rátelepedjék az ottani, merőben más élelfomára és hagyományra. Marseille és Bejrút kávéházait ugyanaz a „párizsi bútorkirály” rendezte be (10., 124.), Alexandria „...csakugyan olyan, mint valamely európai metropolisnak keleti negyede, az építkezés rossz párizsi exportáció - minden hamis és meghamisított, ami még tiszta Kelet, abba is *belerágtá magát egy lélektelen civilizáció...*” (27. - tőlünk a kiemelés!), Kairó központja „... cementálom, (...) modern habarcsos, villanyvilágításos, giccses metropolisz...” (52.), a házasan épülő Tel-Aviv „... minden képzeletet meghaladó módon rútt - cementfantázia...” (115.), Bejrútban „...francia illatszerek, rossz párizsi falragaszok, rengeteg ringyó a Montmartre-ről, gyarmati fényűzés az utcákon, (...) Hazárdjáték, börze, silány, piszkos pénz” (125.), és a megújulni vágyó Törökország is sok rosszat tanult a hanyatló Európától (161-165.). S ahol a civilizáció megjelent, ott rohanóvá, türelmetlenné lett az élet, túlkölkő gépkocsik száguldanak, hódít a szórakozás kultusza (49., 128.), és Isztambulban, „... a *Yıldız Kioszkban* már berendezik a játékaszínót” (166. - Márai kiemelése!).

A Közel-Kelet persze, védekezik a romló „fausti” kultúra exportja ellen. Szíria fegyverrel, passzív rezisztenciával, kincseinek jelképes és valóságos elrejtésével, Egyiptom a méreteivel, közönnyel és tunyasággal (26., 45-46.), az egész térség pedig az évezredek óta változatlan lelkülettel, magatartással, életfilozófiával, a hagyomány intőzatos erejével. A civilizáció csupán érinteni (26.) és a felszínen beszennyezni képes ez ősi világokat, teljességgel átíratni, mindenestül a maga hasonlatosságára formálni őket már képtelen. Alexandriában „Egy utcával odébb, az európai negyed mögött minden színével, szagával, hangjával fölcsap, ordít, sistereg kínál, fetreng, álmodik, csibukozik a legtisztább Afrika” (27), Kairóban ugyanígy (52-54.), Asszuánban, a sivatag peremén a feltétlen Szabad-

ság honol (44-46.), Jaffa nyugalmasan őrizi a maga ezredes tradícióit (115.); más itt a mentalitás, más az időélmény, más az életritmus (25.), más az imádság (67-69.), más az értékrend, „Bajram első éjszakájá”-n pedig Kairót „... mintha megbabonázták volna, a *civilizáció lakkja*, mellyel bekenték a hódítók ezt a várost s az embereket, *recesgve pattan föl* a testeken s az épületeken, Kelet elvarázsolt szellemei vágtatnak fölszabadultan végig az éjszakán, rombolnak és boldogítanak” (50 - a mi kiemelésünk!). A Közel-Keletet - fegyverrel, pénzzel, fondorlattal, civilizációval - tán le lehet győzni, de nem lehet meghódítani, kivált nem megváltoztatni, mert öntörvényű világ, s lényege a változatlanóság - döbben rá némi elégtétellel Márai (26., 52., 125.), s látnia kell a hajdani kultúrák műalkotásainak mérhetetlen fölényét is, szemben a modern tömegtermelés tucatproduktumaival {55-57., 126-127}. „S látni napfölkeltéket, mikor a táj sárga önkívületben kezd énekelni, (...) és egy pillanatra érzed, mit vesztettél el városaidban” {46}, illetőleg: „... át kell vizsgálni nézeteidet az emberi élet, a szabadság, a munka, s főként az igazság, a boldogság s az erkölcs lehetőségeiről” {54.}.

A Palesztinában időző Márai viszont egy nagy kísérlet szemtanúja: a zsidó állam újralapításáé. Megérinti bár őt is a Szentföld, a szent helyek varázsa (74-75., 109-111.), beszámolóiban mégsem az áhítat hangja dominál. Az ifjú utazó éles szemű és csipős publicista, s a Palesztinában tapasztaltak egyszerre töltik el rokonszenvvel és székspszissel, lelkesültséggel és iróniával. Látja a kísérlet nagyszerű, heroikus voltát, de a reá leselkedő - külső és belső - veszedelmeket is, látja, hogy „Odalenn kevés az ember, de sok az ideál, és sok a lélek” (85.), sok a tiszteletet parancsoló „fanatizmus” (117.), ám azt is, hogy ami megszületett, csupán „lombiktelep” (85.) egyelőre, „... új, nagy modern gettó (...) az arab tömegek között...” (83.). Márai tisztában van azzal, hogy a készülő Zsidó Nemzeti Állam mesterséges képződmény, nagyhatalmi számítás és érdek hozta létre (80-81.), s hogy fejlődése, fönmaradása mennyire a további bevándorlás és a világ minden tájáról - egyre gyéribben - csordogáló adományok függvénye (82-85.). A honfoglalók roppant elszántságát, önfeláldozását, naív hitét többnyire felajzoltan, olykor viszont szánalommal (94-96.), másszor iróniával (93) avagy épp kételkedve (100.) figyeli, a telepek, a „kommunák” „fölmelegítik” (100-103., 114.), a lázas üzletelés, a „harcias szovinizmus” (114.) lehangolja. „Nem, a cionizmusnak nem volt szüksége arra, hogy azok, akik eddig lengyel márkában kötöttek üzletet Varsóban, most egyiptomi fontban kössenek üzleteket Tel-Avivban. Mert ez üzletek szelleme a régi szellem, a zsidó elnyomatás idejéből, a gettó idejéből, ez a szellem a pervenük és szatócsok szelleme (...) Ide új emberek kellenek, új lelkek” (114-115.). Az utazó nyugtalanul fürkészi az arabok és a zsidók között feszülő - valóságos és jelképes - „drótsövényeket” (97-99), riasztja, kiábrándítja a felekezeti gyűlölködés (78.), s a harcos filozofemita Márait (86.) taszítja, heves viszolygással telíti a kirekesztő szemlélet, a „fajvédelem”: a szamaritanusoké csakúgy (104-108.), mint a honfoglalóké (86-87., 88.). „Ha ti itt azt csináljátok, amit mi csinálunk veletek, ha ti külön feltaláljátok a fajvédelmet és a kínai falat, akkor kiderül majd, hogy azoknak volt igazuk, akiktől mindezt tanultátok” (87). Függetlenül felemás, ambivalens érzéseiből, az utas nem egyértelmű

csalódottsággal hagyja oda Palesztinát, mert egy fásult civilizáció fiaként úgy találja: „...ez az odaadás egy eszmének, ez a fanatizmus az, amiből nagy bevételre van szüksége a világnak...” (117.)

Az Istenek nyomában szerzője nemegyszer tanúbizonyságot tesz szociális érzékenységéről. Számon tartja a kiáltó társadalmi különbségeket (26., 29., 46-48. stb.), gúnyos szavú bírálja a gazdagoknak (65-66.), de nem hiszi, hogy a megváltás eljöhessen. Betlehemben ekkép medítál:

„Ebből az akolból indult el egy élet, s békességet hirdetet a jóakarátú embereknek. Apja ács volt, anyja szegény asszony. Harminchárom esztendő korában megfeszítették.

Meghalt az emberiségért (...). Nevek jutnak eszembe, (...) emberek nevei, akik a közelmúltban meghaltak az emberiségért. Valamilyen odúban születtek, apjuk ács volt vagy hasonló, anyjuk szegény asszony. Kávéházakban ültek száműzöttek, lapokban és röpiratokban prédikáltak, harminc-, negyvenesztendő korukban megfeszítették őket. Agyonverték őket. Lebunkózták őket. Az emberiségért" (110.).

Nem tudhatni, kikre céloz Márai, rezignációja, kiábrándultsága azonban félreérthetetlen. Másutt - a gőgösen „fajtisztá” szamaritánussal gondolatban pörlekedve - azt is kimondja: „... az igazság viszonylagos, s igazság, ha van, csak egy van, hogy élni kell, amíg és ahogy lehet...” (106.), illetőleg: „... csak az érdekel, aki él és élni akar...” (107.), s „... a Paradicsom kertje nem gettónak készült kisajátított igazságok számára, hanem a Paradicsom kertjének, sokféle állattal, sokféle igazsággal és sokféle boldogsággal” (uo.).

Kitetszik e vallomásból: a fiatal Márai az *értékrelativizmus* és a *vitalizmus* szószólója. Ez útirajza is bizonyítja: meg akar merítkezni az ezerarcú világban, tapasztalni akarja a létezés sokféleségét, elhárítván magától az egyhangú nyugalmat (150-151.). Tisztelni pedig - ironikus megértéssel - csakis az öntörvényű, nagy formátumú személyiséget, valamely gondolat, hivatás megszállottját képes (35-39.), „Mert ez a nagy szenvedély pumpálja hajszálcsöveken át a világba az emberi akaratot, (...) amitől a világ ugyan nem lesz boldogabb, de az egyetemes emberi szellem aktivitása egy ütemmel mintha elmélyülne ilyenkor” (39.). S ugyanúgy tartja ezt Márai utóbb is.

Az utazót - noha hét esztendeje önkéntes emigrációban él - nemegyszer foglalkoztatja szülőhazája is. A luxori vasútállomás a fűzesabonyit juttatja eszébe (28.), „...az arab sírőr, hortobágyi szokás szerint, bicskával rovást vág a szemöldökhébe...” (33.), Szmirma vidéke „... Késmárk körüli táj”-ra, a törökök arca, szeme a magyarokéra emlékezteti (154.), a királysírok városában ékes magyarsággal megszólaló arab pedig - ezt a döbbenetes találkozást többször megijja még Márai! - kijelenti: Magyarországon „... jó élet van. Olyasféle az élet, mint Afrikában” (43.)... A honvágyat, a téphetetlen kötődést jelzi mindez, ámde jelzi az utas vélekedését is hazája „keleti” voltáról. Szóba kerül továbbá a történelmi Magyarország megszűnt s a krízis, mi ebből következett. Ekként: „Törökországnak van Ankarája, ahol az új élet készül; Magyarországnak nincsen. Törökországnak vannak újtörökjei, Magyarországnak csak elszegényedett

magyarjai vannak. Új-Törökország rendkívül ügyes keleti politikával tőkét kovácsolt Trianonból, Magyarország tönkrement bele” (163.). A hazatérés gondolata nem foglalkoztatja még Márait, de aligha véletlenül figyel föl az elzászi „barman”-re, kinek hazátlanságában egy örökké úton lévő hajó az „otthona” (15-17.). Valóban ő volna a „szabad ember” (16.)? - töpreng az utazó.

Az Istenek nyomában szerzője keresi még a saját hangját, stílusát, még nem azonos későbbi, érett önmagával. Néha még nem igazán szellemes, inkább csak könnyedén szellemeskedő (24-25. stb.), iróniája azonban máris vakító lobbanásokra képes. Egyetlen példa: „Közel kell menni a tévéhez, sokáig kell egy tű fokát eléje tartani, hogy átlássa az ember a gazdagok helyzetének egész reménytelenségét” [65.]. A csattanós, szentenciózus megfogalmazások már e könyvben is gyakoriak, a mondatépítésben, egyes szóképekben („... a világ érdeklődése hatalmas mozdulatokkal fordult feléje...” 77.) viszont még a föl is emlegetett „expresszionista irodalom” (113.) hatása érvényesül. Az útirajz Máraija fölöttébb kedveli a hosszú, diszparát elemekből összerótt felsorolásokat (26. stb.), a bonyolult indázó futamokat (31 -32. etc). A lehangolás, a mondat- és szövegszerkesztés klasszicizálódása későbbi fejleménye az életműnek. S hozzuk elő: az ifjú publicista pontatlanul emlékszik a Homérosz lehetséges szülőhelyeit megörökítő disztichonra (151., egy ízben pedig - alig hiszünk a szemünknek! - efféle is papírra vet: „... nem-e ők a boldogabbak...” (48.)...

A zendülőt, a civilizáció hűtlen gyermekét végtére is visszahívja a „honvágy” (176.) - a civilizáció. Márait izgatja a hanyatló „fausti” világ (178.), s útja során ráébredt: „Olyan kis fazekakban fő az élet mindenféle” (uo.). Kelet titkát neki nem sikerült egészen megfejtenie, a hönáhitott „Paradicsom” kapuja zárva maradt előtte (122., 123., 128.), s egynémely barbárságok láttán némileg ki is ábrándult (61., 159. stb.). Azt pedig már indulásakor is tudta: „... nem lehet elszökni az emberek elől, hiába utazás és távolság, még a magam múltó élete elől sem tudok elszökni, minden gondom velem jön, itt van a zsebemben, poggyászsomban, egy levél, ígéret, tévhit, meggyőződés - mindez elől hiába utazom Keletre, hiába megyek el Európából...” (10.). Nincsen mód a teljes föl- és megszabadulásra. Főlöszeges volt hát az út? Semmiképp! Túl a tapasztalások garmadáján, egy nagy meggyőződést és programot is hozott magával Márai a Közel-Keletről: ha még az istenek is elmúlnak (177.), saját életünk és művünk megformálásával szabad csak foglalkoznunk. „Le kell ülni valahol, és kifejezni magadat teljesen egy könyvvel, kötelességgel, melyet elismersz, egy tettel, (...) akár egy gáztettel, ha már ilyen rettenetes a sorsod” (178). E fölismerés jegyében készült már az *Istenek nyomában* is, s ez az útirajz, ez a „látomás” (5.) irodalmunk első ízig-vérig spenglerianus alkotása. A mai olvasó pedig - rezignáltan, nosztalgikusan - még arra is gondol: ez a közel-keleti kóborlás merőben más volt, mint azok a rohanó „társasutazások”, „... melyeket az utolsó évtizedben népvándorlásszerű méretekben bonyolítottak le az utazási irodák” (vö.: Márai: *Vasárnap krónika*. Bp., 1994. 130.).

[Akadémiai Kiadó - Helikon Kiadó, 1995.]